

Г. Г. Єфіменко

Г. Г. Єфіменко (Київ)

Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932—1938)

Ставлення владних структур СРСР до розв'язання національного питання в 1932—1938 рр. не було сталим і однозначним. Більшовицькі методи проведення національної політики значною мірою залежали від обставин. Причому, змінюючи її сутність, ЦК ВКП(б) не завжди змінював форму й методи втілення її в життя.

Протягом 1932—1938 рр. перед виконавцями волі центру ставилися неоднакові завдання у національному питанні. Відповідно використовувалися різні методи. Тому, розглядаючи зміни у національній політиці, доречно, на наш погляд, поділити їх на певні хронологічні етапи, залежно від тактики компартійного керівництва. При цьому потрібно з'ясувати, в чому полягали суть і причина змін, яких форм вони набували на кожному етапі. Щодо досліджуваного періоду умовно ми виділили такі три етапи: кінець 1932 — перша половина 1934 рр., друга половина 1934 — перша половина 1937 рр., друга половина 1937 — 1938 рр. Щоб краще зрозуміти це питання, необхідно звернути увагу на ряд аспектів проблеми.

По-перше, слід розглянути, якою була ситуація в республіці напередодні зміни національної політики. Для цього треба прослідкувати, як співвідносилися вказівки вищого компартійного керівництва з питань національного будівництва з їх виконанням в Україні. Варто проаналізувати, наскільки в 1930—1932 рр. українізація відповідала завданням коренізації, які були поставлені на XII з'їзді РКП(б), чим пояснювалися розбіжності, які існували. Необхідно з'ясувати, що офіційно проголошувалося основною небезпекою в національному питанні, наскільки ці гасла відповідали дійсності. При цьому потрібно звернути увагу на те, хто саме обгрунтовував національну політику компартійного керівництва в Україні, на що опиралися ці люди, яких висновків дійшли, якою вони бачили УСРР в майбутньому.

По-друге, необхідно детально проаналізувати суть змін у національній політиці, які відбулися наприкінці 1932 — у першій половині 1934 р. Для цього варто показати основні відмінності від попереднього курсу та їх причини. Потрібно також проаналізувати методи боротьби партійних лідерів з так званим “національним ухилом” у КП(б)У, ставлення компартійного керівництва до нацменшин.

Після розгрому так званого “національного ухилу” компартійна верхівка дещо змінила методи проведення національної політики. Тому тре-

тім важливим аспектом проблеми було проведення національної політики в 1934 — першій половині 1937 р. Необхідно звернути увагу на деякі зміни у ставленні компартійного керівництва як до українців, так і стосовно значення нацменшин в УСРР. Особливо детально слід проаналізувати зміну ставлення ЦК ВКП(б) до ролі російського народу в СРСР.

Четвертим важливим аспектом, на який звернемо увагу, будуть ідеологічні засади, на яких владні структури будували національну політику в Україні у другій половині 1937—1938 рр. Слід розглянути, як упродовж цього часу змінювалося їх ставлення до національно-культурного розвитку нацменшин, чим можна пояснити ці зміни. Потрібно проаналізувати причини особливої уваги керівництва ВКП(б) до історії Росії, до посилення пропаганди культурних надбань російського народу, яке значення в зв'язку з цим компартійна верхівка відводила росіянам у зміцненні своєї влади в СРСР. Варто також показати, яку роль відводили при цьому партійні ідеологи українській нації, чим вони таке ставлення обгрунтовували.

Політика керівництва більшовиків у національному питанні була досить суперечливою. Ще з дореволюційних часів керівники РСДРП(б) використовували національне питання у боротьбі зі своїми супротивниками, не маючи, однак, власної чіткої позиції. Але саме ця невизначеність допомагала їм у боротьбі за владу. Проголосивши право націй на самовизначення аж до відокремлення, на практиці більшовики всіляко намагалися завадити утворенню нових держав на території колишньої Російської імперії, домагаючись так званого “єднання трудящих усього світу”. При цьому національне питання оголошувалося другорядним, головним же вважалося питання соціальне.

Однак події періоду революції та громадянської війни довели важливість розв'язання саме національного питання. Навіть існування радянської влади залежало від конкретних кроків на цьому шляху. Тому, утворивши СРСР, компартійне керівництво водночас змушене було зробити певні поступки народам Росії — проголосити політику коренізації. Ще в 1919 р. В. І. Ленін у листі до робітників та селян України зазначав, що великоросійські комуністи “повинні бути поступливими при незгодах з українськими комуністами-більшовиками і боротьбістами, якщо незгоди стосуються державної незалежності України, форм її союзу з Росією, взагалі національного питання”¹. Виконуючи цю настанову свого вождя, ЦК ВКП(б) знайшов теоретичне обгрунтування відступу від намірів асиміляції.

У 20-ті роки компартійна верхівка оголосила, що асиміляція, або, як її назвали самі можновладці, “злиття націй” — це не одночасний акт. Навпаки, в цей період, за словами Й. Сталіна, “партія підтримує і буде підтримувати розвиток і розквіт національних культур народів нашої країни, вона буде заохочувати справу зміцнення наших нових, соціалістичних націй”². Відповідаючи комуністам, які не розуміли цього тактичного ходу ЦК ВКП(б) й наполягали на якнайшвидшому досягненні кінцевої мети в національному питанні — “злитті націй”, Й. Сталін у праці “Національне питання й ленінізм” назвав три етапи процесу “злиття націй”.

На першому етапі раніше гноблені нації мали посилено розвивати свою мову та культуру. На другому етапі повинна виникнути необхідність поряд зі своєю національною мати одну загальну, міжнаціональну мову. І лише на третьому етапі (вже після перемоги соціалізму в світовому масштабі) національні мови та відмінності почнуть відмирати, поступаючись місцем загальній для всіх світовій мові³.

Таким чином, компартійне керівництво заспокоїло шовіністично настроєну більшість ВКП(б), давши зрозуміти, що поступки в національному питанні мають тимчасовий характер (строки, протягом яких мав від-

бутися цей “розквіт націй”, не були названі). Водночас до національно-культурного будівництва було залучено тих діячів науки та культури, які були ширими прихильниками українського культурного відродження. Щоправда, над ними встановлювався суворий контроль.

На чолі національно-культурних процесів в Україні наприкінці 20-х — на початку 30-х років стояла та частина партійців, яка вважала “злиття націй” питанням далекого майбутнього, про що можна вести мову лише після перемоги соціалізму в світовому масштабі. Тому всі свої зусилля ці люди спрямовували на культурний розвиток УСРР. Шляхом творення української культури вони намагалися впровадити комуністичні ідеї у свідомість якомога ширших верств населення України. Саме заради цього, на їх думку, й проводилася політика коренізації.

Керував здійсненням національно-культурних процесів в УСРР наркомат освіти, очолюваний з 1927 р. М. Скрипником. Цей досвідчений більшовик, за словами Д. Мейса та В. Солдатенка, “більше, ніж будь-хто інший, був теоретичним творцем українського шляху до соціалізму, одним з родоначальників того специфічного явища, яке ми сьогодні називаємо національним комунізмом”⁴. І хоча значна частина ЦК КП(б)У вважала українізацію лише методом завоювання довіри українського народу, М. Скрипник та його найближче оточення відносили розв’язання національного питання до найголовніших завдань компартійного керівництва.

В умовах невтручання, а то й підтримки партійною верхівкою національних прагнень українців (в обмін на підтримку Сталіна зі сторони ЦК КП(б)У у внутріпартійній боротьбі) наркомат освіти вів невтомну боротьбу з великодержавними настроями в Україні. В ідеологічному плані це була насамперед боротьба з прихильниками теорії Д. Лебеда про боротьбу двох культур. Суть останньої полягала в протиставленні російської культури як пролетарської, а тому і передової, культурі українській, селянській і відсталій.

Представники націонал-комуністів у КП(б)У, на чолі яких стояв М. Скрипник, доводили неправомірність подібної постановки питання. При цьому вони посилалися на висловлювання В. Леніна про те, що інтернаціоналізм з боку “великої нації” повинен полягати “і в такій нерівності, яка компенсувала б з боку нації гноблячої, нації великої, ту нерівність, яка складається в житті фактично”⁵. Використовуючи таке розуміння інтернаціоналізму, М. Скрипник робив усе можливе, щоб подолати цю нерівність і залучити якомога більше українців до будівництва української культури. Для цього необхідно було подолати наслідки русифікаторської політики царизму.

М. Скрипник на деякий час став головним теоретиком національного питання в УСРР. Основною метою внутрішньої політики керівництва компартії в 1929—1932 рр. було встановлення контролю над селянством, переважну частину якого становили українці. Проводячи політику українізації, влада намагалася розколоти селянство, як і все українське суспільство, довести, що вона піклується про культурний розвиток українців. Для цього необхідно було зробити певні поступки українцям у національному питанні. Ось як пов’язував будівництво соціалізму на селі з національним питанням М. Скрипник: “Шлях свідомого пролетаря: щоб український селянин пішов за донбасівським пролетарем, у соціальному плані став на бік донбасівського пролетаря, треба, щоб донбасівський пролетар став на бік українського селянина в національному змісті. Українська культура є одна з передумов перемоги соціалізму на Україні”⁶.

При подібному підході, звичайно, питання про другорядність української культури знімалося з порядку денного. Адже в такому разі компар-

тійне керівництво зміцнило б в Україні свою владу лише за умов широкого розвитку української культури, яка, як постійно твердили ідеологи КП(б)У, повинна бути “національною формою та соціалістичною змістом”.

Проте, щоб завоювати прихильність народів, які ще не позбулися колоніальної залежності, компартійна верхівка намагалася в цей час розвивати культуру не лише титульної нації, а й національних меншостей, що проживали в Україні. І це вдавалося їй робити. Так, М. Скрипник на I Всеукраїнській конференції культурно-освітніх працівників національних меншостей, яка відбулася в травні 1931 р., із задоволенням констатував: “Рада Національностей СРСР дійшла висновку, що на Україні забезпечення національних меншостей стоїть ширше, глибше й розвиненіше, аніж у будь-якій іншій республіці”⁷.

До речі, на відміну від українських політиків наступної доби тодішнє керівництво КП(б)У вважало національною меншістю росіян, які мешкали на території УСРР, а отже, визнавало за ними такі ж права в національно-культурному розвитку, як і за іншими нацменшинами. Зусилля наркомату освіти були спрямовані на дерусифікацію партійних та радянських установ, освітніх та культурних закладів на тих територіях УСРР, де українці та неросійські національні меншості були основним населенням. Але в російських національних районах, яких в Україні в 1932 р. налічувалося 8, питання про дерусифікацію, звичайно, не порушувалося.

Дерусифікація навчальних закладів наштовхувалася на проблему визначення мови навчання. М. О. Скрипник зробив великий внесок у підвищення ролі української мови в УСРР. Його важливим доробком стала теорія двомовності, або теорія “мішаної говірки”. Згідно з нею діти українців, які говорили мішаною українсько-російською мовою, основою якої є мова українська, мали навчатися нею, а діти росіян, — відповідно, російською. Оскільки перших було 1 млн 300 тис., а других — лише 200 тис., то завдяки цій теорії значно збільшувалася кількість українських шкіл, що в майбутньому мало сприяти розвитку української культури.

Національна політика, спрямована на пріоритетний розвиток “соціалістичною змістом, національною формою” української культури на території УСРР (така постановка питання мала на меті “боротьбу з націоналізмом на два фронти”), певний час задовольняла вище партійне керівництво. Адже саме завдяки їй владі вдалося протягом 1927—1931 рр. знищити вільнодумство української інтелігенції руками самих українців. Доречно нагадати в зв’язку з цим про боротьбу з “шумськізмом”, “хвильовизмом”, “яворщиною”, процес СВУ тощо.

Проте після перемоги Сталіна у внутріпартійній боротьбі вищі ешелони влади почали дедалі обережніше ставитися до критики великодержавних настроїв. І хоча Сталін у виступі на XVI з’їзді ВКП(б) повторив тезу про “великоруський шовінізм як головну небезпеку в партії в галузі національного питання”⁸, відтоді фактично вже не говорилося про те, що росіяни щось “винні” гнобленим націям, що для забезпечення справжньої рівності у національному розвитку потрібна деяка нерівність на користь гноблених націй.

Саме тоді розпочався поворот до встановлення нової ролі російського народу — ролі “старшого брата”. Показовим щодо цього був лист Сталіна Дем’яну Бедному від 12 грудня 1930 р. Письменник мав необережність заявити, що “лінощі і прагнення “сидіти на печі” є мало не національною рисою росіян”. Сталін дав різку оцінку подібним висловлюванням, заявивши, що російський пролетаріат є авангардом робітничого класу не тільки в СРСР, а й в усьому світі. Сталін твердив, що росіяни відчують “почуття революційної національної гордості”, що подібні висловлюван-

ня Д. Бєдного є “розвінчання СРСР, розвінчання російського пролетаріату”⁹. Відтоді росіяни знову, як і в дореволюційні часи, ставали немовби візитною карткою всієї держави.

Однак керівництво наркомату освіти УСРР не зважило на ці зміни в настроях компартійної верхівки СРСР. Скрипник і його оточення продовжували ставитися до росіян як до однієї з нацменшин, дбаючи перш за все про розвиток української культури. Більше того, саме на 1930—1932 рр. припала найбільша активність наркомату освіти щодо проведення українізації за межами УСРР. Одними з основних положень теорії Скрипника з національного питання стали гасла необмеженого “національного будівництва” та необхідності розвитку національної самосвідомості для побудови соціалізму¹⁰. Українізація при такому підході до справи виходила за межі відведеної їй ролі в рамках коренізації. Вона ставала основною складовою частиною українського національного відродження.

Таким чином, спираючись на рішення XII з'їзду РКП(б), ленінські застереження та за підтримки Сталіна, керівництво УСРР, зокрема, Скрипник та очолюваний ним наркомат освіти будували нову українську культуру, “національну формою, соціалістичну змістом”. Особливістю цього періоду було те, що українська нація та її культура розглядалися тодішнім наркоматом освіти, в якому зосереджувалося керівництво всіма культурними процесами в Україні, як рівна з російською і самостійна. Скрипник та його оточення бачили Україну в майбутньому соціалістичною державою в складі СРСР. Вони розуміли Союз, за словами Д. Мейса та В. Солдатенка, як “асоціацію вільних народів, федерацію незалежних соціалістичних держав у постійному політичному й економічному альянсі проти світового капіталізму”¹¹.

В умовах формування тоталітарного ладу компартійна верхівка спочатку не зважала на деяку національно-культурну самотність України. На думку С. В. Кульчицького, “доки Сталін боровся за владу, він був кращим другом національних республік. У боротьбі зі своїми супротивниками він відчував крайню потребу в підтримці найбільшої радянської республіки — УСРР та найбільш чисельної, після російської, республіканської партійної організації — КП(б)У”¹². В 1930—1932 рр. найголовнішим завданням була колективізація сільського господарства, і керівництву була необхідна підтримка національно налаштованих комуністів у боротьбі з селянством. Натомість після голодомору 1932—1933 рр. селянство вже не становило небезпеки для радянської системи, бо було нездатне чинити серйозного опору. Отже, ситуація кардинально змінилася.

Сфера ж культури залишалася “останнім оазисом незалежності республік”. Це стало заважати унітаризації держави та уніфікації духовного життя¹³. Саме у сфері національно-культурного будівництва в Україні ще існували власні теорії, були свої, відмінні від РСФРР, авторитети. Отже, будь-які вияви вільнодумства необхідно було знищити.

Крім того, сталінському керівництву потрібно було знайти винних у провалі сільськогосподарської кампанії в Україні в 1932—1933 рр. Таким чином, поєднавши завдання уніфікації духовного життя в СРСР з поясненням причин провалу хлібозаготівельної кампанії в Україні, владні структури на початку 1933 р. зробили різкий поворот у національній політиці.

У постанові ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. наголошувалося, що саме неправильне здійснення українізації стало основною причиною незадовільного проведення хлібозаготівель¹⁴. З ініціативи вищого керівництва СРСР у першій половині 1933 р. серед населення УСРР активно пропагується думка про те, що провал хлібозаготівельної кампанії стався внаслідок “притуплення більшовицької пильності”, причому чи не основну

роль у цьому відігравали “перекручення лінії партії в галузі національної політики та культурного будівництва”¹⁵. Поліпшити становище в сільському господарстві, за словами секретаря ЦК КП(б) М. Попова, неможливо, “не виправивши помилок, допущених у національному питанні”¹⁶.

В січні 1933 р. Й. Сталін направив на Україну свого емісара — П. Постишева, який раніше деякий час працював секретарем Харківського обкому КП(б)У. В 1930 р. він був переведений на роботу в Москву. Коли постало питання про посилення контролю над Україною, кращої кандидатури годі було й шукати. Адже ще під час попередньої роботи Постишева в Україні він конфліктував зі Скрипником на ґрунті українізації. ЦК ВКП(б) наділив П. Постишева диктаторськими повноваженнями. Незважаючи на те, що офіційно він працював другим секретарем ЦК КП(б)У, але як секретар ЦК ВКП(б) був головнішим від С. Косіора. Порядок з наведенням порядку на селі його завданням, за словами С. Кульчицького, було “приборкати українську інтелігенцію як потенційного носія сепаратизму”¹⁷.

Про те, що саме таке завдання ставилося перед Постишевим, свідчить записка В. Балицького Сталіну про ситуацію в Україні, складена за результатами діяльності комісії ДПУ в республіці і надіслана в ЦК ВКП(б) 23 грудня 1932 р. У ній зазначалося, що в результаті розкриття “контрреволюційних організацій і груп встановлюється активність націонал-шовіністичної частини української інтелігенції, яка в ряді випадків ідеологічно та організаційно оформляла та очолювала розкриті контрреволюційні повстанські організації”¹⁸. Ситуацію, звичайно, треба було виправляти. Тому з приходом П. Постишева до фактичного керівництва ЦК КП(б)У акценти у проведенні національної політики різко змінюються.

Перед П. Постишевим та його помічниками стояло досить складне завдання — обґрунтувати необхідність зміни курсу в національній політиці. З одного боку, треба було показати незмінність принципів національної політики партії, проголошених ще XII з’їздом РКП(б). З іншого, — необхідно було розколоти прихильників націонал-комунізму в КП(б)У, які на той час ставали основною силою в УСРР, ідеї яких вживалися в українське суспільство. Вищому компартійному керівництву потрібно було не допустити українського національного відродження, якому сприяла політика українізації, що її проводив наркомат освіти УСРР на чолі зі Скрипником.

Однак складним це питання було лише в теорії. Ще у постанові ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. вказувалося, що чи не найголовнішою причиною невдач хлібозаготівель в Україні було механічне проведення українізації, що нібито “полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та ін. створення своїх контрреволюційних організацій”¹⁹. Забороняючи говорити про принципові зміни в національній політиці, нове керівництво КП(б)У висунуло тезу про заміну “петлюрівської українізації” на більшовицьку. На нараді з питань національної політики, яка відбулася 20 квітня 1933 р., новий теоретик національного питання М. Попов заявив: “Треба дати найрішучішу відсіч спробам і українських, і великодержавних шовіністів тлумачити рішучу боротьбу проти українського буржуазного націоналізму як ревізію національної політики партії”²⁰.

Фактично було поставлено завдання повернути українізацію у рамки коренізації, мета якої полягала не у відродженні української нації, а у встановленні контролю над її національно-культурним розвитком. Адже ще в резолюції XII з’їзду РКП(б) про завдання партії в зв’язку з небезпечкою “великоруського шовінізму” вказувалося: “Цей ухил шкідливий не

тільки тому, що він, гальмуючи справу формування комуністичних кадрів з місцевих людей, які знають національну мову, створює небезпеку відриву партії від пролетарських мас національних республік, а й *насамперед тому, що він живить і вирощує змальований вище ухил до націоналізму* (до націоналізму місцевого. — Г. Є.), *утруднюючи боротьбу з ним*"²¹ (виділення наше. — Г. Є.). Керівництво ж наркомату освіти УСРР до 1933 р. вважало великодержавні настрої небезпечними і на ділі, а не на словах проводило боротьбу з ними.

З точки зору компартійної верхівки діяльність М. Скрипника, який вважав національне питання головним, була ухилом від генеральної лінії ЦК ВКП(б). Адже для останнього навіть коренізація, запроваджена в 1923 р., була вимушеним й тимчасовим кроком. Своїх супротивників з національного питання керівництво більшовиків завжди звинувачувало в "буржуазному націоналізмові", причому слово "буржуазний" у цьому словосполученні було головним. Ще в лютому 1920 р. В. Ленін у примітках до резолюції виконкому Комінтерну вимагав боротьбистів "обвинувачувати не в націоналізмі, а в контрреволюційності і дрібнобуржуазності"²². Діяльність же Скрипника на чолі наркомату освіти УСРР була фактично відходом від таких позицій.

Влада після прибуття Постишева в Україну поставила за мету ліквідувати національний зміст української культури. В липні 1933 р. О. Шліхтер, критикуючи М. Скрипника, з обуренням говорив на відкритих партзборах ВУАМЛІН (Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів): "На чому повинна базуватися сучасна українська музика? Ви думаєте: на героїчному будівництві соціалізму? На героїчній боротьбі пролетаріату й колгоспників з класовим ворогом? На могутньому ентузіазмі робітників та колгоспників? Тов. Скрипник іншої думки: "Жодний народ, жодна культура не може розвиватися, не опираючись на своє історичне минуле. Українська музика ґрунтується на старій музичній творчості українського народу, на нашій пісні, на нашій думі"²³.

Позиція Скрипника не відповідала принципам національної політики ЦК ВКП(б), ніяк не узгоджувалася з метою коренізації. Більшовицьке керівництво якраз намагалося шляхом проведення політики коренізації ліквідувати історичні традиції українського народу, згадки про його історичне минуле, змінити його менталітет, пристосовавши до власних потреб. Недарма ж постійно твердилося про "соціалістичний зміст" української культури.

Звичайно, при такому підході до справи висловлювання Скрипника на I Всеукраїнській конференції культурно-освітніх працівників національних меншостей про те, що "абсолютно ніякої переоцінки національного питання в житті та дійсності не існує й не може існувати"²⁴, було явним дисонансом до цілей, що їх ставило керівництво ВКП(б). Фактично "національна форма" української культури починала перемагати "соціалістичний зміст", а дерусифікація робітничого класу (малися на увазі зрусифіковані раніше українські робітники) ніколи не входила в плани ЦК ВКП(б). Про це ще в 1926 р. нагадав Сталін у листі до Кагановича та інших членів ЦК КП(б)У, де наголосив, що вимога Хвильового "про негайну дерусифікацію пролетаріату" на Україні... в устах українського комуніста звучить більш ніж дивно"²⁵. Нарком освіти УСРР ігнорував подібні зауваження, бо розумів інтернаціоналізм як союз рівних народів, відверто виступаючи проти процесів асиміляції. Це могло стати перешкодою у зміцненні тоталітарного устрою СРСР.

М. Скрипнику та його прихильникам було б не дуже складно у відкритій дискусії перемогти своїх супротивників. Адже офіційна точка зору

компартійного керівництва в національному питанні була настільки “діалектичною”, що її можна було тлумачити на будь-який смак. Нові ж супротивники Скрипника не були спеціалістами в національному питанні, вони не мали часу для ретельного обґрунтування своїх дій. Так, у березні 1933 р., готуючи постанову про забезпечення культурних потреб національних меншостей України в справі шкільного навчання, В. Затонський не мав навіть переліку постанов, на яких ґрунтувалася критика національної політики попереднього керівництва НКО. За його словами, “основне джерело натхнення НКО — це статті М. О. (ініціали М. Скрипника. — Г. Є.), на які він посилався і в “Нарисах підсумків” (назва останньої надрукованої праці М. О. Скрипника. — Г. Є.)²⁶. Однак Скрипнику не дали можливості довести правильність своєї точки зору в засобах масової інформації.

Нові керівники ЦК КП(б)У поставили за мету довести, що національна політика партії не змінюється, мовляв, ведеться боротьба з її перекрученнями, проявами місцевого націоналізму. Влада намагалася довести суспільству, що в Україні мало місце засилля “петлюрівських елементів” і саме з ними ведеться боротьба. В червні 1933 р. на засіданні харківського партактиву П. Постишев зазначав: “Партія завжди боролася й далі проводитиме найнепримиреннішу боротьбу проти всяких великодержавницьких елементів. Але партія разом з тим громила й громитиме всякі шовіністичні, петлюрівські елементи, хоч би в які маски вони не вдягалися”²⁷. Звичайно, боротьба з націонал-комуністами значно полегшувалася відсутністю полеміки. Однак все ж якось обґрунтовувати зміни у проведенні національної політики довелося.

З метою викриття “недоліків” у цій справі П. Постишев ініціював критику попереднього курсу в різних напрямках. Так, щодо теорії національного питання критиком Скрипника виступав О. Шліхтер, історії України та КП(б)У — М. Попов, мовознавства — А. Хвиля, питань освіти — В. Затонський тощо. Причому спочатку, враховуючи величезний авторитет Скрипника в Україні, компартійна верхівка давала настанови, щоб, як пояснював В. Затонський у березні 1933 р. у листі до М. Попова, не згадувати ім’я колишнього наркома освіти, обмежуючись принциповими рішеннями²⁸.

Навіть 1933 р., коли Україна була зморена голодом, влада побоювалася відкрито критикувати політику колишнього керівництва наркомату освіти без ознайомлення з місцевими кадрами. 16 лютого 1933 р. у передовій статті газети “Комуніст”, яку тоді редагував П. Любченко, було вміщено матеріал з гострою критикою попереднього курсу в національно-культурному будівництві, в якому говорилося і про засилля петлюрівських елементів у різних його галузях.

Публікації в цьому органі ЦК КП(б)У завжди спонукали партійців до виправлення вказаних недоліків. Однак через тиждень, відчувши, мабуть, негативну реакцію на місцях, політбюро ЦК КП(б)У прийняло резолюцію, в якій зазначалося, що ця передова “в ряді пунктів не відбиває лінію ПБ”, і “жодних практичних заходів, на основі передової в “Комуністі” з 16.ІІ, не вживати”²⁹. П. Постишев зрозумів, що спочатку необхідно усунути прихильників М. Скрипника, як і його самого, з усіх ключових посад. Це було зроблено протягом лютого—квітня 1933 р. Самого Скрипника звільнили з посади наркома освіти на засіданні політбюро 23 лютого 1933 р.

Нові ідеологи національної політики були, звичайно, не новачками в цій справі. Вони брали участь у виробленні національно-культурної політики попередніх років, отже, несли відповідальність за її наслідки. Саме

тому вони критикували діяльність Скрипника в основному 1930—1932 рр. (у цей час М. Попов та П. Постишев не працювали в Україні). Крім того, отримавши своєрідну індульгенцію від ЦК ВКП(б), нові організатори національної політики (особливо це стосується А. Хвилі та П. Любченка) намагалися з допомогою гострої й нещадної критики попереднього курсу обілити своє ім'я, довести відданість компартійним верховодам і залишитися на високих посадах у ЦК КП(б)У.

Викриваючи недоліки наркомату освіти в національно-культурному будівництві, влада силкувалася показати себе захисником прав національних меншин. Адже потрібно було довести людям, що це не повернення до великодержавного шовінізму, не зміна генерального курсу, а лише виправлення допущених помилок. Визнати принципові помилки змушували й Скрипника, ім'я якого з кінця травня згадувалося в засобах масової інформації в негативному контексті.

Проте зробити цього не вдалося. Хоча Скрипник й визнавав, що в його роботі було чимало недоліків, проте принципів своїх не зрадив. Чотири рази у резолюціях політбюро ЦК КП(б)У містилася пропозиція М. Скрипнику написати покайного листа³⁰. Але всі документи, які подавав він на розгляд політбюро, не задовольняли Постишева. Після того, як на засіданні політбюро 7 липня 1933 р. його члени черговий раз вимагали від Скрипника покайного, він зрозумів, що вже нічого змінити не можна і після ранкового засідання покінчив життя самогубством. До речі, після його виходу із засідання члени політбюро встигли виключити його з членів цього керівного органу КП(б)У³¹.

Смерть Скрипника була несподіванкою для компартійного керівництва. Адже це самогубство перекреслило наміри Постишева влаштувати показове цькування колишнього наркома на наступному пленумі ЦК КП(б)У, яке передбачало також визнання ним власних помилок. Крім того, смерть М. Скрипника, який мав на той час величезний авторитет в Україні, свідчила про кардинальну зміну національної політики партії, відмову від попередніх її принципів. Вся діяльність і навіть смерть Скрипника показали, що проводити неприховану шовіністичну лінію в національному питанні було вже неможливо.

Щоб не допустити проявів незадоволення новим курсом національної політики, 10 липня 1933 р. політбюро прийняло постанову “Про доповідачів на активах з питання “Про націоналістичні ухили та про завдання боротьби з ними”. В цьому документі вказувалося на необхідність відвідання членами ПБ обласних та великих міських парторганізацій з метою роз'яснення помилок Скрипника та розповіді про подальше проведення національної політики³². Звичайно ж, керівництво КП(б)У робило те, що наказували з Москви. Так, у резолюції партактиву м. Тирасполя зазначалося, що “промова Сталіна 24 січня 1933 р. “Про роботу на селі” є основою нашої боротьби за виправлення відставання сільського господарства України, допущених помилок в національно-культурному будівництві”³³.

Цікаво, що спочатку акцентувалася увага в основному на помилках Скрипника, а не на націоналістичному ухилі. Зокрема, у резолюції київського партактиву на доповідь М. Попова від 12 липня 1933 р. серед помилок називалися такі: теорія “мішаної говірки”, націоналістичні настанови в справах термінології й правопису”, теорія “націонал-більшовизму”, трактування культурного будівництва “як нічим не обмеженого національного будівництва”³⁴. Однак вже у № 7—8 журналу “Більшовик України”, який було здано до друку 22 липня 1933 р., по-іншому розглядається роль М. Скрипника в національній політиці: “Найгрубіші теоретичні й політичні помилки тов. Скрипника, що суттю переросли останнім часом

в певний націоналістичний ухил від ленінізму, супроводжувалися цілковитою втратою більшовицької пильності й найсерйознішими практичними помилками тов. Скрипника як керівника наркомосу” (виділення наше. — Г.Є.)³⁵.

Влада намагалася добитися засудження діяльності попереднього складу наркомату освіти. Проте, незважаючи на жорсткий контроль над суспільством, ця справа виявилася не такою простою. Більш-менш освічені люди розуміли необгрунтованість звинувачень Скрипника. Деякі з них навіть ризикували повідомляти свої думки центральним органам влади. Наприклад, викладач української мови з Сум С. Тульський, проаналізувавши доповідь А. Хвилі з мовного питання на нараді з питань національної політики, яка відбулася наприкінці квітня 1933 р., доходить цікавих висновків. Погодившись, що “на мовному фронті не все гаразд”, він сміливо заявив: “Не гаразд те, що у мовні справи втручаються люди, які аж ніяк не розуміються на мовних питаннях і не завдають собі клопоту доручити дослідити цю справу якійсь авторитетній особі або установі”³⁶. Для компартійного керівництва було вкрай необхідно позбутися подібних настроїв.

Однак зробити це в запланований строк не вдалося. Представники компартійної еліти в Україні бачили розгубленість місцевих керівників, нерозуміння ними суті і мети започаткованих змін. Нові завдання не повністю розуміли навіть агітатори, які працювали в засобах масової інформації. Так, проаналізувавши ряд статей, надрукованих на цю тему в українських журналах, М. Кіллерог у доповідній записці Постишеву від 4 вересня 1933 р. зазначав, що “у висвітленні завдань боротьби на два фронти не все гаразд”³⁷. Тому спочатку об’єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, на якому мало розглядатися питання про національну політику партії, планувалося провести 25 вересня³⁸. Потім, у зв’язку з непередбаченою цього питання, його перенесли на 10 жовтня³⁹. Скликали ж цей пленум, як відомо, аж у листопаді 1933 р.

Протягом липня—листопада компартійна верхівка УСРР стала інакше пояснювати роль Скрипника у національній політиці партії. Якщо в липні члени політбюро на обласних та міських партактивах звинувачували його в помилках та прорахунках у проведенні національної політики, то в листопаді на об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У Постишев вже говорив про утворення націоналістичного ухилу на чолі з М. Скрипником, який почав формуватися й “змикатися з інтервенціоністською агентурою на Україні в період боротьби за ліквідацію куркульства як класу”⁴⁰. До того ж на цьому пленумі український націоналізм був уперше названий головною небезпекою в республіці⁴¹.

Це було щось нове. Адже раніше вважалося, що місцевий націоналізм не може становити головної небезпеки, оскільки він в основному є реакцією на прояви великодержавного шовінізму. Ніде не вказувалося навіть на можливість такого рішення. Звичайно, такий висновок не був винаходом П. Постишева. На XVII з’їзді ВКП(б) (січень 1934 р.) Сталін підтвердив зміну в ставленні ВКП(б) до проявів націоналізму. Суперечка про те, який ухил (до великодержавного чи місцевого націоналізму) становить головну небезпеку, оголошувалася несуттєвою. “Головну небезпеку, — підкреслив Сталін у звітній доповіді XVII з’їзду ВКП(б), — становить той ухил, проти якого перестали боротися і якому дали, таким чином, розростися до державної небезпеки”⁴². Саме така ситуація, на думку Сталіна, створилася в Україні⁴³.

Якщо в 20-х роках, під час боротьби з різними ухилами в партії, на з’їздах і конференціях спочатку засуджували їх, а потім розпочинали чистки, то у даному випадку все робилося навпаки. 10 грудня 1932 р. ЦК

ВКП(б) прийняв постанову “Про чистку партії”⁴⁴, яку підтвердив наступний пленум ЦК ВКП(б), що відбувся на початку січня 1933 р.⁴⁵ На основі цих документів було прийнято рішення про тимчасове припинення прийому в партію та проведення чистки. Остання була пов’язана з так званим “саботажем” хлібозаготівель, але в Україні, поряд з цим, вона спрямовувалася на боротьбу з національно свідомими українцями, прихильниками національного відродження республіки.

Для обґрунтування репресій проти “націоналізму” в Україні ще на початку грудня 1932 р. туди була направлена слідча комісія ОДПУ на чолі з В. Балицьким. За результатами її діяльності вище керівництво країни на чолі зі Сталіним наприкінці грудня дійшло висновку про наявність “петлюрівської організації на Україні, яка ставить собі за мету проведення саботажу хлібозаготівель й підготовку селянських повстань за відокремлення України від СРСР й відновлення в ній капіталізму”⁴⁶.

Таким чином, “саботаж хлібозаготівель” вважався справою “націоналістів”, тому партійна чистка була спрямована саме проти них. Лише після того, як у багатьох парторганізаціях вона закінчилася, було офіційно оголошено, що в Україні існував націоналістичний ухил, який, за словами С. Косіора, змикався з “діяльністю прямих контрреволюціонерів, що працювали на інтервенцію”⁴⁷.

Такий перебіг подій свідчив про дві характерні особливості боротьби прибічників централізаторських тенденцій з прихильниками автономної розбудови української культури. Перша з них — теоретична й практична необґрунтованість зміни національної політики, усвідомлення антиукраїнськими силами неможливості перемогти прихильників Скрипника у відкритій дискусії. Адже ні самому Скрипнику, ні його прихильникам жодного разу не надали можливості захистити свої погляди публічно.

Другою особливістю боротьби з “націоналістичним ухилом” було те, що на той час компартійне керівництво не збиралося доводити свою правоту у ході публічної дискусії. Адже виснажене колективізацією й голодомором українське селянство — основна соціальна опора українізації — вже не могло чинити опір. У тоталітарній державі всі процеси мали бути уніфікованими, ніяких місцевих особливостей не повинно існувати. Щоб не виникало навіть формальних питань, у резолюції листопадового 1933 р. пленуму ЦК КП(б)У знову наголошувалося, що “для партії національна політика була й лишається знаряддям інтернаціоналізму, що кінцева її мета є встановлення комунізму та злиття всіх національностей”⁴⁸.

(Далі буде)

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 40. — С. 44.

² Сталін Й. В. Твори. — Т. 11. — С. 352.

³ Там же. — С. 346—347.

⁴ Мейс Д., Солдатенко В. Ф. Національне питання в житті та творчості Скрипника // Укр. іст. журн. — 1996. — № 9. — С. 74.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 342.

⁶ Скрипник М. О. До теорії боротьби двох культур. — Харків, 1928. — С. 15.

⁷ Скрипник М. О. Перебудовними шляхами // Більшовик України. — 1931. — № 12. — С. 17.

⁸ Сталін Й. В. Твори. — Т. 13. — С. 365.

⁹ Там же. — С. 26—27.

¹⁰ Скрипник М. О. Перебудовними шляхами. — С. 14.

¹¹ Мейс Д., Солдатенко В. Ф. Вказ. праця. — С. 74.

¹² Кульчицький С. Курс — українізація // Родина. — 1999. — № 8. — С. 110.

¹³ Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні. — К., 1991. — С. 217.

- ¹⁴ Цит. за: Голод 1932—1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 293.
- ¹⁵ Шліхтер О. Г. Чергові завдання культурного фронту // Більшовик України. — 1933. — № 7—8. — С. 37.
- ¹⁶ Попов М. М. За Радянську Україну — невід'ємну частину СРСР. — Харків, 1935. — С. 23.
- ¹⁷ Кульчицкий С. Курс — українізація. — С. 110.
- ¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 5242, арк. 22.
- ¹⁹ Голод 1932—1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 293.
- ²⁰ Комуніст. — 1933. — 29 квіт.
- ²¹ Національні процеси в Україні: історія й сучасність. Документи й матеріали. Довідник. У 2 ч. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 31.
- ²² Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 40. — С. 154.
- ²³ Шліхтер О. Г. Вказ. праця. — С. 64.
- ²⁴ Скрипник М. О. Статті та промови. — Харків, 1930. — Т. 2. — С. 296.
- ²⁵ Сталін Й. В. Твори. — Т. 8. — С. 151—152.
- ²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6213, арк. 8.
- ²⁷ Постышев П. П. Завдання боротьби за більшовицьке збирання, обмолот і хлібоздавання // Більшовик України. — 1933. — № 7—8. — С. 10.
- ²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6213, арк. 8.
- ²⁹ Там же, оп. 6, спр. 281, арк. 193.
- ³⁰ Там же, спр. 283, арк. 111, 124; спр. 284, арк. 24, 30.
- ³¹ Там же, спр. 284, арк. 30.
- ³² Там же, арк. 46.
- ³³ Там же, оп. 20, спр. 6197, арк. 73.
- ³⁴ Там же, арк. 59—65.
- ³⁵ Більшовик України. — 1933. — № 7—8. — С. 104.
- ³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6214, арк. 64.
- ³⁷ Там же, спр. 6217, арк. 19.
- ³⁸ Там же, оп. 6, спр. 285, арк. 49.
- ³⁹ Там же, арк. 64.
- ⁴⁰ Постышев П. П. В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине. — К., 1935. — С. 35.
- ⁴¹ Там же. — С. 70.
- ⁴² Сталін Й. В. Твори. — Т. 13. — С. 357.
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ За більшовицьку перевірку і чистку лав партії. — Харків, 1934. — С. 80.
- ⁴⁵ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М., 1971. — Т. 5. — С. 89.
- ⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5242, арк. 1.
- ⁴⁷ Косіор С. В. Підсумки й найближчі завдання національної політики партії // Червоний шлях. — 1933. — № 8—9. — С. 228.
- ⁴⁸ Червоний шлях. — 1933. — № 8—9. — С. 265.